

Cristinel MUNTEANU

Logică și legislație. Câteva observații lingvistico-filosofice

Cr.M. – dr. în filologie (*magna cum laude*) și drd. în filozofie al Universității „Al. I. Cuza” din Iași; predă, ca lector, la Universitatea „C. Brâncoveanu” din Pitești. A publicat, printre altele, *Sinonimia frazeologică în limba română* (2007), *Lingvistica integrală coșeriană* (2012), *Frazeologie românească. Formare și funcționare* (2013), *Discursul repetat între alteritate și creativitate* (2008, ca editor), Tobias Peucer, *Despre relatările jurnalistice* (2008, ca editor) și B. P. Hasdeu, *Studii de știința limbii* (2013, ca editor); este, de asemenea, autorul a peste 130 de articole și comunicări. Domenii de interes: filozofia limbajului, teoria limbii, semantică, frazeologie, lingvistica textului.

Domnului Stan Dragomir, în semn de prețuire, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani

Logic and legislation. Some linguistic and philosophical remarks. Starting from the conception of the ancient Greeks, which left deep marks in the Western culture, I tried to comment in this study on the relation between cosmology, logic and legislation. I was mainly interested in the connection between „the natural law” and „the social law” in general, but mostly in the relation between the former and the principles of „Roman law”. Apart from the philosophical aspects dealt with in this article, I have also presented some elements which I analyzed from a linguistic point of view as well.

1. Un bun cunoscător al viziunii vechilor greci despre lume, Werner Jaeger, în celebra sa carte, *Paideia*, a dovedit că aceștia „aveau un simț înnăscut al naturalului” și că – spre deosebire de toate popoarele care au elaborat un cod de legi – ei au căutat întotdeauna acea LEGE unică prezentă în fiecare lucru și au încercat să-și armonizeze viața și gândirea cu ea (Jaeger 1945: xx-xxi). Observând cu mare atenție natura, grecii i-au intuit ordinea și s-au străduit să reproducă ritmurile naturale în activitățile lor. Așa se face că știința naturală grecească ajunge să fie guvernată de un principiu conform căruia lumea este impregnată de s p i r i t. Jaeger a mai explicat, totodată, de

ce orientalii aveau o concepție total diferită de cea a elinilor: „Sufletul Orientului, îngreunat de tânjirea religioasă, se scufundă în abisul emoției, negăsind niciun teren ferm în ea; în schimb, spiritul grecesc, antrenat să mediteze la cosmosul exterior ca la unul guvernat de legi fixe, caută legile lăuntrice care guvernează sufletul și, în cele din urmă, descoperă o viziune obiectivă asupra cosmosului interior.” (*ibid.*: 152-153)¹.

1.1. Mult mai târziu, prin perioada Renașterii, această credință se va modifica radical, făcând loc ideii că lumea naturală ar fi „o mașinărie în sensul literal și propriu al cuvântului, o alcătuire de părți componente concepute, puse laolaltă și programate într-un scop anumit de către o minte inteligentă, aflată în afara ei” (Collingwood 1960: 5). Marele „ceasornicar” nu era altul decât Dumnezeu, creatorul divin, stăpânitorul întregii Firi. Pentru vechii greci însă, universul nu era o mașinărie, ci un *o r g a n i s m*, iar spiritul pervaziv (amintit mai sus) era inteligența naturii înseși. Și cosmologia modernă se bazează pe o analogie: cea dintre procesele lumii naturale (studiate de naturaliști) și tumultuoasele acțiuni omenești (investigate de istorici) (*ibid.*: 9).

1.2. Revenind la grecii antici, se cuvine să remarcăm că același reputat filolog german, W. Jaeger, ocupându-se de Anaximandru (cca 610 – cca 546 î.Hr.) și de doctrina acestuia referitoare la „justiția sistematică a universului”, notează undeva că un termen fundamental pentru filosofie, *aitia* ‘cauză’ (dimpreună cu ideea în sine), fusese deja transferat, în acele vremuri, din terminologia juridică în terminologia fizicii. Într-o manieră asemănătoare, cuvintele relaționate *cosmos*, *dike* și *tisis* au trecut din sfera legii în cea a naturii (Jaeger 1945: 161)². Pe de altă parte, se constată un amănunt aparent bizar: „cosmosul fizicienilor devine, printr-o curioasă retrogresie în gândire, modelul pentru *eunomia* din societatea umană, fundația metafizică a moralității orașului-stat” (*ibid.*: 171). Prin regresivitatea respectivă, Jaeger face aluzie, probabil, la experiența „naturală” inițială a vechilor greci (vezi *supra*), experiență în urma căreia au luat naștere conceptele de «ritm», de «formă» și de «structură», pe care ei le-au aplicat apoi în arta și în știința lor³.

2. Această influență reciprocă, fie (1) dinspre macro-cosmosul natural către micro-cosmosul omenesc, fie (2) dinspre conduita umană către organizarea și funcționarea universului este „bizară” doar la prima

vedere, dacă luăm în considerație unitatea pe care – în mentalitatea vechilor greci – ar fi trebuit să o asigure, ca o „fibră” comună tuturor „lucrurilor”, *s p i r i t u l* invocat.

2.1. După John Dewey, concepția care a dominat multă vreme științele naturii a derivat din cel de-al doilea tip de influență: „Clasele distincte cărora lucrurile le aparțin prin însăși esența lor formează o ordine ierarhică. În natură există caste. Universul este constituit conform unui plan aristocratic, ba chiar feudal, pe bună dreptate. Speciile, clasele nu se amestecă ori nu se suprapun – cu excepția cazurilor accidentale, când rezultă haosul.” (Dewey 1957: 59). Teoria clasică a întocmirii lumii corespunde, în cele mai mici amănunte, unei ordonări ierarhice a claselor în funcție de „putere și demnitate”. În opinia aceluiași filosof american, nu avem deloc de-a face cu o analogie forțată între cosmologia antică și organizarea socială. Se știe prea bine că feudalismul se caracterizează, printre altele, și printr-o ordine dată de forța militară deținută, de raportul dintre cel înarmat și cel protejat ș.a.m.d. Or, dacă luăm în considerație noțiunile de «conducere» și de «ordin/comandă» pe care le implică ambele părți comparate, vom observa că o atare viziune persistă întrucâtva și în prezent. Termenul *LEGE* este definit astăzi drept o relație constantă în cadrul schimbărilor. Cu toate acestea, încă mai putem auzi (destul de frecvent) de legi care „guvernează” evenimentele, creându-se impresia că, dacă n-ar exista legi care să le țină în rânduială, fenomenele s-ar manifesta într-o completă dezordine. Acest mod de a gândi „este o supraviețuire a descifrării relațiilor sociale în natură – nu neapărat o relație de tip feudal, însă [una precum] relația dintre conducător și condus, dintre suveran și supus. Legea este asimilată unei comenzi sau unei porunci.” (*ibid.*: 64).

2.2. Știința modernă a modificat această optică întemeiată pe raportul dintre «superior» și «inferior». Tonul schimbării îl va fi dat însăși astronomia, care a demonstrat că Pământul nu se află într-o poziție privilegiată, nu este mai presus decât soarele, luna și stelele ș.a.m.d. Rămânând în domeniul analogiei de mai sus, Dewey este de părere că nu ar fi exagerat să se spună că s-a produs astfel o trecere de la *s i s t e m u l f e u d a l* al claselor generale de rang inegal, dispuse gradat, la o *d e m o c r a ț i e* a faptelor individuale de rang egal (*ibid.*: 65-66). Desigur, o asemenea modificare de „paradigmă” a atras după sine și schimbarea

felului în care sunt cercetate lucrurile. Principiile și legile științifice nu se află la suprafața naturii. Ele trebuie „smulse” naturii printr-o metodă complexă și bine pusă la punct, adică prin tehnica investigației. Vechile procedee – rațiunea pur logică și acumularea pasivă a observațiilor – sunt insuficiente în acest sens. În schimb, experimentarea activă, obligând faptele naturale să ia forme diferite de cele sub care se prezintă în mod obișnuit, ajunge mai repede la adevărul lor, tot așa cum „tortura îl poate sili pe un martor necooperant să destăinuie ceea ce ascunde” (*ibid.*: 32; cf. și Collingwood 1971: 246-256)⁴.

3. Vom vedea că toate aceste transformări datorate spiritului științific modern au condus, în cele din urmă, inclusiv la necesitatea reformării logicii de tip aristotelic, în pofida caracterului ei așa-zis „imuabil”. Voi amâna, însă, pe moment, discuția referitoare la reforma respectivă, încercând să evidențiez legătura originară dintre logică și legislație sau, mai degrabă, legătura dintre logică și sistemul juridic. Dacă în prima secvență a lucrării am punctat relația dintre cosmologie și legislație în genere (conform viziunii grecești), în continuare îmi propun să subliniez relația dintre logică și dreptul roman. În demersul meu, voi apela adesea (după cum am și făcut-o deja) la câteva dintre lucrările marelui filosof pragmatist american John Dewey, fiindcă ideile sale – insuficient cunoscute la noi – merită toată atenția.

3.1. După cum se știe, dreptul roman stă și acum la baza mai multor sisteme legale din lume. Normele sale au reglementat atât condiția juridică a persoanei și relațiile personale patrimoniale, cât și activitatea de soluționare a litigiilor dintre persoane⁵. Vechii greci erau filosofi și matematicieni (geometri), vădind o puternică propensiune spre contemplație. Romanii, însă, mai pragmatici din fire, erau juriști și administratori excelenți. Reflecțiile teoretice și investigațiile practicate/făcute doar de dragul speculației îi interesau prea puțin. Gândirea corectă, sistematică, îi preocupa numai în măsura în care le era de folos în viața politică. În consecință, la Roma, în primă instanță, logica va fi subordonată retoricii, călăuzind activitatea oratorică, mai cu seamă în timpul lui Cicero, când cea din urmă devine foarte importantă în cazul rivalităților de ordin civic. Ceva mai târziu, logica se va bucura, totuși, de mai mult prestigiu: „În vremea imperiului, logica a fost instrumentul [întrebuințat] pentru organizarea complicatului corp legal

de norme și decizii în baza unor principii generale fixe, derivate, pe cât posibil, din «legea naturii». Astfel, logica a devenit în mod cert o disciplină formală, utilă în ceea ce privește aranjarea materialului destinat argumentării, expunerii și instrucției.” (Dewey 1933a: 6). În orice caz, trebuie reținut amănuntul că nu doar logica, ci și filosofia grecească în sine (parțial, prin stoici; parțial, pe alte căi indirecte) a influențat dreptul roman: însuși conceptul de «lege» este de proveniență filosofică. Mai mult decât atât, în evul mediu „ideea «legii naturii» era una centrală în teoriile etice și politice ale gânditorilor scolastici” și, totodată, „principiul organizator al întregii jurisprudențe” (Dewey 1933b: 35).

3.2. Războaiele devastatoare (atât civile, cât și religioase) ale secolului al XVII-lea au impulsivat căutarea acelor norme menite să se aplice într-o manieră mai eficientă și mai sigură la fenomenele empirice din zona socialului și a politicului. S-a crezut că sursa normelor respective trebuie găsită în rațiunea însăși, situată deasupra vicisitudinilor omenești și lumești. Așa se face că marele jurist olandez, Hugo Grotius (1583-1645), a reluat „legea naturii”, dându-i o nouă interpretare și făcând din ea ideea generatoare și directoare a dreptului internațional, în vederea reglementării condițiilor de război și de pace⁶. Disociindu-se de religie și de teologie, Grotius a fructificat în mai mare măsură avantajele logicii: „[El] a reinstaurat legea naturii din perioada medievală, cu scopul de a ajuta relațiile internaționale să capete un caracter rațional, iar urmașii săi din diverse domenii ale jurisprudenței și ale moralei au făcut ca metoda sa de apel să devină din ce în ce mai riguros logică.” (Dewey 1933a: 8; cf. și Dewey 1933b: 35).

4. Să recapitulăm. Până aici se conturează două imagini oarecum distincte ale «legii naturale»: (1) o $LEGE_1$ care rezultă din observarea pasivă (și, întrucâtva, „superficială”) a naturii, o lege care se află în consonanță cu rațiunea pură și, ca atare, cu logica veche aristotelică (preponderent deductivă); (2) o $LEGE_2$ care rezultă din experimentarea activă a naturii, o lege care, pentru a putea fi „smulsă” naturii, necesită o logică (parțial) nouă (preponderent inductivă).

4.1. Timp de aproape două milenii, prima perspectivă a fost dominantă. Într-o carte extraordinară, *The Quest for Certainty*, John Dewey explică de ce lucrurile au stat astfel. Justificarea ar fi aceea că, într-o lume plină de neprevăzut, omul caută un spațiu securizant, caută să se pună

la adăpost într-un fel sau altul. În acest sens, el are la dispoziție două soluții: (α) fie încearcă să câștige bunăvoința forțelor din mediul înconjurător (prin practici magice, ritualuri, sacrificii etc.), (β) fie inventează diverse meșteșuguri (arte) și, prin mijloacele acestora, ajunge să stăpânească puterile naturii în interesul propriu. În epoca lui Aristotel activitatea intelectuală (asociată cu răgazul) era la mare cinste, în timp ce munca fizică (pentru care erau folosiți îndeosebi sclavii) nu se bucura de prea multă prețuire, întrucât – se credea – „căutarea certitudinii complete poate fi realizată numai cu ajutorul cunoașterii pure” (Dewey 1960: 8), singura care reușește să capteze imuabilul. În schimb, „tărâmul activităților practice este ținutul schimbării, iar schimbarea este întotdeauna contingentă; are în ea un element aleatoriu ce nu poate fi eliminat” (*ibid.*, p. 19). În felul acesta se înțelege de ce pentru vechii greci granița dintre teorie și practică era una bine trasată. Ea corespundea separării celor două lumi, cărora le reveneau două tipuri diferite de cunoaștere: „Una dintre ele este cunoașterea în adevăratul sens al cuvântului, adică știința. Aceasta are o formă rațională, necesară și neschimbătoare. Ea este sigură. Cealaltă, ocupându-se de schimbare, este credință sau opinie; este empirică și particulară; este contingentă, o chestiune de probabilitate, și nu de siguranță.” (*ibid.*, p. 20).

4.2. Legea naturală (*jus naturale*) de la care pleca Hugo Grotius, deși era tot o lege în cea dintâi accepție ($LEGE_1$), constituia mai mult o lege a naturii umane decât una a fizicii sau a universului, chiar dacă, ce-i drept, apăruse – în opinia juristului olandez – ca o manifestare a voinței Domnului⁷. Interesantă este metoda hibridă folosită de Grotius în tratatele sale: pe de o parte, deductivă (*a priori*, analitică); pe de altă parte, inductivă (*a posteriori*, sintetică)⁸. Demnă de semnalat este următoarea coincidență: Hugo Grotius a fost contemporanul lui Francis Bacon (1561-1626) și al lui Descartes (1596-1650). Or, se știe că acești iluștri gânditori au fost exponenții celor două mari școli filosofice (diferite în ceea ce privește metoda întrebuițată), care au marcat cultura occidentală din ultimele secole. Astfel, (α) Fr. Bacon a fost reprezentantul empirismului, ce îi cuprindea pe cei care „apelau exclusiv la experiență în forma percepției senzoriale ca sursă a credințelor valabile” (Dewey 1933a: 8); la această orientare au aderat filosofii din Marea Britanie; iar (β) Descartes a fost reprezentantul raționalismului, ce îi cuprindea pe cei care „apelau la rațiune în forma con-

ceptelor matematice drept ultimă autoritate” (*ibid.*); la această direcție au aderat filosofii de pe Continent.

4.3. Știința modernă a pus în evidență celălalt tip de lege naturală (LEGEA₂). Sub impactul acesteia, mai ales în prima jumătate a secolului al XX-lea, s-a simțit nevoia unei reformări a logicii tradiționale. Într-adevăr, acest aspect este exprimat foarte clar în capitolul al V-lea al cărții lui John Dewey, *Logic. The Theory of Inquiry* (1938), capitol ce se intitulează chiar *The Needed Reform of Logic* și constituie o critică echilibrată, plină de înțelegere, la adresa logicii clasice de tip aristotelic. Așadar, pe de o parte, savantul american arată modul „intim și organizat” în care logica lui Aristotel reflecta știința perioadei în care a fost formulată: din acest punct de vedere, această logică – cu substrat ontologic – merită toată admirația noastră. Pe de altă parte, Dewey încearcă să dovedească faptul că schimbările „revoluționare” care au avut loc între timp în știință necesită o mutație corespunzătoare radicală și în logică. De pildă, anticii credeau în imutabilitatea speciilor (a „esențelor”), fiind interesați îndeosebi de *forme*, și mai puțin de *substanțe* (ca materii) – ceea ce explică, în general, lipsa lor de preocupare pentru măsurare. Or, criteriul cantitativ nu mai poate fi ignorat de știința modernă, ce acordă prioritate măsurătorilor. Pe lângă aceasta, *Originea speciilor* (1859) a lui Charles Darwin (revoluționară și prin titlu) a demonstrat tocmai faptul că speciile (biologice) nu sunt deloc imuabile (Dewey 1938: 81-98).

5. Lui Kant, logica, așa cum o întemeiase și o dezvoltase Aristotel, îi părea definitiv încheiată. Nu mai era nimic de făcut în privința ei. La fel de desăvârșite îi apăreau filosofului german și matematica și fizica, în stadiul la care ajunseseră prin contribuțiile lui Isaac Newton. Dar iată că între timp atât matematica, cât și fizica au cunoscut progrese remarcabile și câștigurile respective și-au pus amprenta și asupra logicii. Las deoparte aici formalizarea („matematizarea”) logicii realizată de A. Whitehead, B. Russell *et alii*. Mai interesant este faptul că experiența micro-fizică (rezultând din descoperiri precum teoria relativității a lui Einstein, cuanta de energie a lui Max Planck, principiul indeterminării al lui W. Heisenberg, principiul complementarității al lui N. Bohr ș.a.m.d.) l-a îndemnat pe Ștefan Lupașcu (ori Stéphane Lupasco), bunăoară, să vorbească despre o „logică dinamică a contradictoriului” și

să teoretizeze „principiul terțului inclus” (sic!). Anumite date evidențiate cu ajutorul teoriei einsteiniene a relativității contrazic formula newtoniană a gravitației. În consecință, conform logicii tradiționale, ar fi trebuit fie ca formula lui Newton să fie invalidată și abandonată, fie ca datele observate să fie declarate drept false și imposibile, deoarece negau propoziția generală. Or, în opinia lui John Dewey (și în acord cu logica sa nouă), „ceea ce se întâmplă, de fapt, este că generalizarea anterioară este modificată și revizuită de descoperirea exemplului contradictoriu” (Dewey 1938: 197). Mai mult decât atât, „chiar și în cazurile în care o excepție se dovedește a fi mai degrabă aparentă decât reală, vechea generalizare nu este pur și simplu confirmată, ci câștigă o nouă nuanță de sens datorită capacității sale de a fi aplicată la situația neobișnuită și, în aparență, negativă. În modul acesta «excepția întărește regula».” (*ibid.*).

6. Tot atât de imuabile dau impresia că sunt și unele principii consfințite de dreptul roman. Nu doar că ele fixează în formă concisă adevăruri evidente, ci se și prezintă (și se transmit încă) în haina prestigioasă a limbii latine – lucru foarte nimerit, de vreme ce despre latină s-a afirmat adesea că disciplinează gândirea grație gramaticii sale deosebit de riguroase, formată din paradigme cvasi-complet regulate. Însă nu este numai cazul normelor juridice. George Topârceanu, deși discută problema într-o manieră ludică, face o serie de observații generale cât se poate de juste: „Ca să devie maximă latinească, un aforism trebuie în primul rând să spună ceva. În al doilea rând, acel ceva trebuie să fie un adevăr elementar, o idee care-ți sare în ochi, de la prima vedere, cu amândouă picioarele odată. Soarta lumescă a unui aforism atârână, așadar de evidența adevărului pe care-l conține. [...] Veniți pe pământ mai devreme, cei vechi au avut norocul să dea peste o mină intactă de adevăruri sedentare, care abia așteptau să fie formulate în latinește ca să pornească razna prin lume. Atunci filosofii lor, poeții, oratorii și marii lor dignitari s-au pus pe atâta: au început să fabrice de dimineața până seara maxime latinești, pentru folosința generațiilor viitoare. Și nouă nu ne-au mai lăsat aproape nimica... *tarde venientibus ossa!* [‘celor care vin mai târziu nu le rămân decât oasele’, n.m. Cr.M.]”⁹.

7. Dacă însuși principiul logic al terțului exclus a putut fi atacat ca urmare a cuceririlor științei moderne, ne putem întreba dacă nu cumva

sunt atacabile și câteva dintre adevărurile conservate în formulele juridice latinești. Desigur, după cum am văzut mai sus, legea naturală din prima categorie ($LEGEA_1$) poate fi contrazisă, corectată ori nuanțată de legea naturală din cea de-a doua categorie ($LEGEA_2$). Să luăm, de pildă, un principiu juridic binecunoscut: *Mater certa, pater incertus* „Mama este sigură, tatăl este nesigur”. Astăzi, o astfel de „lege” (de neclintit în adevărul ei timp de două milenii) nu mai poate fi socotită universal valabilă, fiindcă în ultimele decenii au fost constatate unele „excepții”. Ajunși în acest moment al expunerii, trebuie să facem o distincție: un principiu poate fi „atacat” în mod întemeiat fie (α) în conținutul său, fie (β) în expresia sa (doar în această ordine, fiindcă β , dacă se produce, presupune obligatoriu α).

7.1. În ceea ce privește conținutul, se susține că principiul *Mater certa, pater incerta* și-a pierdut validitatea absolută acum câteva decenii, atunci când au apărut mamele-surogat, capabile să poarte și să aducă pe lume copii concepuți prin tehnica fertilizării *in vitro*; deci, mama nu mai era la fel de „sigură” ca și înainte... Pe de altă parte, datorită geneticii, de la o vreme nici tatăl nu mai este la fel de „nesigur”, putând fi identificat destul de precis cu ajutorul testelor ADN. Germanii, bunăoară, au amendat principiul cu pricina, adăugând (în 1997) în *Codul civil* un paragraf referitor la „maternitate”, potrivit căruia „mama unui copil este femeia care i-a dat naștere”. Nu mai insist în acest sens (pentru mai multe detalii, vezi Duggan 2014: 1-23). În orice caz, este și acesta un exemplu suficient de clar care dovedește că uneori logica bunului simț, bazată pe observarea îndelungată a naturii, face (alături de normele dreptului roman) un pas înapoi în fața progreselor științei.

7.2. Când luăm în considerație expresia ca atare, ne aflăm pe terenul «discursului repetat» (cum numește E. Coșeriu frazeologia, înțelegând-o într-o accepție largă), de care se interesează lingvistica. După cum a susținut Stelian Dumistrăcel (în mai multe cărți și articole), enunțurile canonice aparținând discursului repetat pot fi destructurate / restructurate după regulile „*quadripartita ratio*” quintiliene (vezi Quintilian, *Institutio Oratoria*, I, 5, 39-41)¹⁰: *adiectio* ‘adăugare’, *detractio* ‘suprimare’, *immutatio* ‘substituire’ și *transmutatio* ‘permutare’. Le ilustrez aici, pe cont propriu, cu câteva sintagme și dictoane latinești:

(a) SUPRIMAREA – apare, de pildă, atunci când, în diverse contexte, e destul să se spună doar *verba volant* sau, după caz, numai *scripta manent*, secționând la stânga ori la dreapta formula *verba volant, scripta manent*;

(b) ADĂUGAREA – de exemplu, *homo homini lupus (est)* a devenit în Evul Mediu *homo homini lupus, femina feminae lupior, clericus clerico lupissimus*;

(c) SUBSTITUIREA – de pildă, expresia lui Plaut, *homo homini lupus est*, a fost schimbată la diverși clasici în *homo homini deus est* (Caecilius) sau *homo res sacra homini* (Seneca);

(d) PERMUTAREA – de exemplu, *ubi bene, ibi patria* a fost inversată de naționaliști: *ubi patria, ibi bene*¹¹.

Cu referire acum la principiul de drept roman invocat mai sus, se cuvine să precizez că acesta circulă în mai multe versiuni: *Mater semper certa est; pater est, quem nuptiae demonstrant* „Mama este întotdeauna certă, tată e cel pe care-l vădește căsătoria” (*Dig., 2, 4, 5, Paulus*); *Mater jure semper certa est* „Conform dreptului, mama e totdeauna certă” (*Dig., L.5, De in jus vocando, 2, 4*)¹² ș.a.m.d. Însă forma sub care se găsește cel mai frecvent rămâne *Mater (semper) certa est, pater incertus*. Cât privește modificările acestui enunț aparținând discursului repetat juridic latinesc, este de la sine înțeles că inovațiile aduse de știința recentă au motivat toate schimbările posibile în expresia acestuia (patru la număr, conform tipologiei stabilite de Quintilian). O simplă verificare pe Internet, folosind motorul de căutare Google, va scoate la iveală destructurări și restructurări dintre cele mai diverse. Aici mă voi mulțumi să înregistrez doar tipul de modificare cel mai rar întâlnit, și anume *p e r m u t a r e a*. Astfel, de pildă, doi cercetători francezi, într-o carte despre „copilul nimănui”, au declarat (încă din 1994) că adagiul *Mater semper certa est, sed pater semper incertus* s-a perimat din cauza veritabilei revoluții științifice; în consecință, ei au afirmat că – în condițiile actuale – formula mai potrivită ar fi aceasta: *Pater semper certus est, sed mater non certa*¹³.

8. În ultimele decenii, mai cu seamă după ce omenirea a conștientizat efectele extrem de distrugătoare ale bombei atomice, s-a pus tot mai acut problema moralității/eticii științei. Unii au indicat fizica modernă drept sursa tuturor relelor, de parcă știința ar fi o „entitate cauzală *per se*”, și nu un produs creat de om. John Dewey are grijă să păstreze

dreapta măsură: „Știința, fiind o construcție a omului, este la fel de supusă uzului uman ca orice altă dezvoltare tehnologică. Însă, din păcate, «uzul» include utilizarea greșită și abuzul. A susține că știința este o entitate în sine, după cum reiese din mai toate distincțiile curente ce împart știința în «pură» și «aplicată», și apoi a o învinovăți de relele sociale, cum sunt instabilitatea economică și dezastrul războiului, cu scopul de a o subordona idealurilor morale, nu aduce niciun beneficiu pozitiv. Din contră, ne abate de la folosirea cunoașterii noastre și a celor mai competente metode de observație în procesul de realizare a lucrurilor pe care sunt capabile să le facă” (Dewey 1954: 231-232).

8.1. Încheind *Critica rațiunii practice*, Immanuel Kant a scris aceste faimoase cuvinte: „Două lucruri umplu sufletul cu mereu nouă și crescândă admirație și venerație, cu cât mai des și mai stăruitor gândirea se ocupă cu ele: *cerul înstelat deasupra mea și legea morală în mine.*” (Kant 1972: 252). Pentru filosoful german, *cerul înstelat* (cosmosul) și *legea morală* (cuprinzând suma valorilor omenești) constituiau două universuri distincte, deopotrivă de fascinante și de bogate (nelimitate). Una este *lumea naturii* (caracterizată prin necesitate și cauzalitate), și cu totul alta este *lumea culturii* (caracterizată prin finalitate și libertate).

8.2. Poate că grecii antici se înșelau atunci când afirmau că există o strânsă legătură între legile naturii și legile gândirii, între organizarea cosmosului și rânduiala socială ș.a.m.d. Dar, fără îndoială, o viziune (chiar greșită, eventual) cum este cea exprimată de Aristotel (în citatul de mai jos) este mult mai frumoasă decât orice altă concepție, deoarece ne include în rațiunea universală pătrunsă de armonie, îndemnându-ne să trăim după legile ei: „Dacă deci, în comparație cu omul, intelectul este ceva divin, atunci și viața dusă în conformitate cu intelectul va fi, în comparație cu viața umană, divină. Dar nu trebuie să-i urmăm pe cei ce îndeamnă omul, pentru că este om, să-și mărginească gândirea la lucruri omenești și, pentru că este muritor, la lucruri trecătoare. Omul trebuie, dimpotrivă, în măsura în care-i este cu putință, să se immortalizeze pe sine, făcând totul pentru a trăi în conformitate cu elementul cel mai elevat din el; căci, dacă acest element ocupă un loc restrâns ca volum, prin forța și valoarea sa reprezintă mult mai mult decât tot restul.” (Aristotel, *Etica nicomahică*, X, 7, 1177b-1178a).

Note

¹ Toate traducerile fragmentelor citate din Jaeger, Collingwood și Dewey îmi aparțin.

² Pentru confirmarea acestui transfer terminologic (în cazul cuvintelor *aitia*, *dike* și *cosmos*), vezi și Peters 1997: 34, 64-65 și 157-158.

³ Pentru mai multe detalii, mai cu seamă în privința artei, merită citit îndeosebi capitolul 7, *The Natural History of Form*, din cartea lui John Dewey, *Art as Experience* (vezi Dewey 2005).

⁴ Ca să ne facă să înțelegem și mai bine în ce constă specificul fiecărei metode, Dewey reia și prelucrează tripla analogie a lui Francis Bacon (din *Novum Organum*, I. xcv), bazată pe comportamentul unor insecte: „Rațiunea pură, ca mijloc de atingere a adevărului, este asemenea pânzei albe care țese o pânză [scoțând-o] din sine însuși. Pânza este ordonată și elaborată, dar reprezintă doar o capcană. Acumularea pasivă a experiențelor – metoda empirică tradițională – este similară furnicilor care aleargă primprejur, adună cu sărg și depozitează la un loc grămezi de materii prime. Adevărata metodă, cea pe care Bacon ar fi urmat-o, este comparabilă operațiilor efectuate de albine, care, la fel ca furnica, adună materie din lumea externă, însă, spre deosebire de această creatură harnică, atacă și modifică substanța strănsă, cu scopul de a o face să-și dezvăluie comoara ascunsă.” (Dewey 1957: 32).

⁵ Vezi Emil Molcuț, Dan Oancea, *Drept roman*, ediția a II-a, Casa de Editură și Presă „Șansa”, București, 1993, p. 8.

⁶ În acest sens, Hugo Grotius a scris o lucrare fundamentală (în trei cărți): *De iuri belli ac pacis* (1625). Merită amintite și alte tratate de referință redactate de el: *Mare liberum* (1609), *De veritate religionis Christianae* (1627) etc.

⁷ Vezi, de pildă, pentru detalii, printre alte numeroase materiale disponibile în mediul virtual, esul lui Jim Powell, *Natural Law and Peace. A Biography of Hugo Grotius* (publicat la 4 iulie 2000 pe www.libertianism.org).

⁸ Vezi Romain F. L. Girard, *The Impact of Hugo Grotius' Concept of Natural Law on His Social Contract Theory* (History Research Dissertation, April 25th 2014), consultată pe www.academia.edu. Romain Girard susține că pe Grotius l-a interesat, mai curând, forța pozitivă a raționamentului inductiv, decât forța negativă a acestuia. (Dacă, în manieră empirică, ajungem mai întâi la concluzia că *Toate lebedele sunt albe*, iar ulterior descoperim și o lebedă neagră, atunci vom formula concluzia astfel: *Nu se poate ca toate lebedele să fie albe*. Deși ambele enunțuri sunt inductive, primul încearcă să fie adevărat în mod pozitiv, în timp ce al doilea, respingându-l pe primul, are șanse de reușită prin aceea că este adevărat în mod negativ.) Însă (mai spune Girard, citând alți specialiști) majoritatea concluziilor obținute de Grotius prin modalitatea *a posteriori* pozitivă se bazează pe o serie de presupuneri *a priori* referitoare la natura umană.

⁹ Vezi savurosul material *Mens sana in corpore sano*, în G. Topârceanu, *Scrieri*, vol. II, Editura Minerva, București, 1983, p. 64.

¹⁰ La o lectură atentă și integrală a lucrării *Institutio Oratoria*, se va putea observa că meritul aplicării „împătritei reguli” la analiza discursului repetat îi aparține (înainte de orice altă contribuție modernă) lui Quintilian însuși.

¹¹ Pentru o discuție extinsă privind contestarea formulelor latinești, dar și pentru numeroasele exemple, vezi Cristinel Munteanu, *Modificarea discursului repetat latinesc în*

registrul grav al științei și al filozofiei, în Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, Carmen Ioana Radu (editori), *Lucrările primului simpozion internațional de lingvistică (București, 13-14 noiembrie, 2007)*, Editura Universității din București, 2008, p. 207-217; vezi, de asemenea, o versiune îmbogățită a acestei lucrări în Munteanu 2012: 181-195.

¹² Vezi Radu I. Motica, Dan Negrescu, *Lexicon juridic latin-român*, Editura Lumina Lex, București, 2001, p. 162.

¹³ Geneviève Delaisir, Pierre Verdier, *Enfant de personne*, Éditions Odile Jacob, Paris, 1994, p. 46.

Bibliografie selectivă

Aristotel, *Etica nicomahică*, Traducere, studiu introductiv, comentarii și index Stella Petecel, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.

Collingwood 1960 = R.G. Collingwood, *The Idea of Nature* [1945], Oxford University Press, London – Oxford – New York, 1960.

Collingwood 1971 = R.G. Collingwood, *The New Leviathan. Or Man, Society, Civilization and Barbarism*, Thomas Y. Crowell Company, New York, 1971.

Dewey 1933a = art. *Logic* [1933], în John Dewey, *The Later Works, 1925-1953*, Volume 8: 1933, *Essays and How We Think*, Revised Edition, Edited by Jo Ann Boydston, With and Introduction by Richard Rorty, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1989, p. 3-12.

Dewey 1933b = art. *Philosophy* [1933], în John Dewey, *The Later Works, 1925-1953*, Volume 8 [vezi *supra*], p. 19-39.

Dewey 1938 = John Dewey, *Logic. The Theory of Inquiry*, Henry Holt and Company, New York, 1938.

Dewey 1954 = John Dewey, *The Public and its Problems* [1927], Swallow Press • Ohio University Press • Athens, 1954.

Dewey 1957 = John Dewey, *Reconstruction in Philosophy* [1920], Enlarged Edition with a New Introduction by the Author, Beacon Press, Boston, 1957.

Dewey 1960 = John Dewey, *The Quest for Certainty* [1929], Capricorn Books, New York, 1960.

Dewey 2005 = John Dewey, *Art as Experience* [1934], Perigee Books, New York, 2005.

Duggan 2014 = Magdalena Duggan, *Mater Semper Certa Est, Sed Pater Incertus? Determining Filiation of Children Conceived via Assisted Reproductive Techniques: Comparative Characteristics and Visions for the Future*, în „Irish Journal Studies of Legal Studies”, vol. 4, issue 1, 2014, p. 1-23 (consultat în variantă electronică; vezi <http://ijls.ie/wp-content/uploads/2014/04/Magdalena-Duggan-FINAL-14-41.pdf>).

Jaeger 1945 = Werner Jaeger, *Paideia. The Ideals of Greek Culture*, Translated from the Second German Edition by Gilbert Highet, Vol. I, *Archaic Greece. The Mind of Athens*, Second Edition, Oxford University Press, New York, 1945.

Kant 1972 = Immanuel Kant, *Întemeierea metafizicii moravurilor* [1785] & *Critica rațiunii practice* [1788], Traducere de Nicolae Bagdasar, Editura Științifică, București, 1972.

Munteanu 2012 = Cristinel Munteanu, *Lingvistica integrală coșeriană. Teorie, aplicații și interviuri*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2012.

Peters 1997 = Francis E. Peters, *Termenii filozofiei grecești* [1967], Traducere de Dragan Stoianovici, Editura Humanitas, București, 1997.